

SPOSOBY MANIFESTACJI DOMINACJI PAPIESKIEJ W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ VITERBO PODCZAS UROCZYSTOŚCI BOŻEGO CIAŁA W 1462 ROKU

 <https://orcid.org/0000-0001-7808-5495>

Łukasz Żak

Pontificia Università della Santa Croce di Roma

ABSTRACT

WAYS OF MANIFESTING THE PONTIFICAL DOMINATION IN THE URBAN SPACE OF VITERBO DURING THE SOLEMNITY OF CORPUS CHRISTI IN 1462

The article is dedicated to the architectural works in Viterbo commissioned by the pope Pius II (1458–1464) to prepare the city for the solemnity of Corpus Christi (June 17th 1462). These works will be presented in the context of relations between popes and the capital of Tuscia in the 1450s and 1460s. The aim of the paper is to present their symbolic dimension which was used by the Pope to manifest his domination over Viterbo.

Keywords: Viterbo, Pius II, Corpus Christi, papal ritual.

Słowa kluczowe: Viterbo, Pius II, Boże Ciało, rytuał papieski.

„Podobnego święta w Italii nigdy wcześniej nie widziano”¹. Tymi pełnymi zachwytu słowami kronikarz Giovanni Iuzzo skomentował niezwykłą uroczystość, którą zorganizowano w Viterbo 17 czerwca 1462 roku z okazji święta Bożego Ciała, a której głównym reżyserem i celebransem był papież Pius II (1458–1464). Ten imponujący spektakl liturgiczny, już wielokrotnie stanowiący przedmiot zainteresowania historyków, można analizować z różnych perspektyw: religijnej (jako przejaw bardzo silnego w późnym średniowieczu kultu eucharystycznego), ideologicznej (jako manifestację XV-wiecznej koncepcji papieństwa, które coraz bardziej upodobniało się do świeckich monarchii europejskich), antropologicznej (jako swoisty *performance*,

¹ „Stimovasi che in Italia simile festa non fusso mai veduta”. Zob. *Cronache e statuti della città di Viterbo*, ed. I. Ciampi, Firenze 1872, s. 87, przyp. 1.

w trakcie którego wykorzystano różne formy oddziaływania na uczestników wydarzenia, między innymi muzyczne, symboliczne, wizualne) czy w końcu politycznej². Ów ostatni aspekt tych szczególnych obchodów stanowi temat moich rozważań. Spróbuję pokazać, w jaki sposób święto eucharystyczne zostało wykorzystane przez Piusa II do ukazania papieskiej dominacji nad Viterbo. Analizę pewnych elementów dekoracji przygotowanych z tej okazji i wkomponowanych w przestrzeń miejską wpiszę w kontekst relacji między biskupem Rzymu a podległym mu miastem, wchodzącym w skład dominium papieskiego. Przedmiotem zainteresowania będzie jednak nie tyle sam przebieg procesji, niejednokrotnie omawiany już w literaturze przedmiotu, ile zlecone przez Piusa II prace wykonane przed jej rozpoczęciem, które, jak zobaczymy, miały na celu podkreślenie zależności Viterbo od papieżstwa.

RELACJE RZYM–VITERBO W LATACH 50. I 60. XV WIEKU

Przełom lat 50. i 60. XV wieku stanowił ważny moment w utrwalaniu zwierzchności papieskiej nad Viterbo. Owo miasto było głównym ośrodkiem regionu zwanego Tuscia, ale miało już za sobą lata świetności, kiedy to często i chętnie rezydowali w nim papieże. Niemniej ze względu na strategiczne położenie przy Via Francigena, łączącej Rzym z Europą zaalpejską, wciąż odgrywało ważną rolę w dominium papieskim³. Tam zatrzymywali się dostojnicy kościelni i świeccy, a także pielgrzymi i kupcy zmierzający do Wiecznego Miasta.

Ze względu na jego istotne znaczenie w Viterbo rezydował zarządca *Patrimonium Sancti Petri*, prowincji Państwa Kościelnego obejmującej tereny Tuscii (pokrywające się mniej więcej z terytorium dzisiejszej Provincia di Viterbo), który nosił

² Do najważniejszych studiów poświęconych procesji należą: S. Valtieri, *Tutta una città come luogo teatrale per il Corpus Domini del 1462. Una memorabile festa organizzata da Pio II a Viterbo*, „Biblioteca e Società” 1980, vol. 2 (2), s. 19–30; C. Pollastrelli, *La processione del Corpus Domini realizzata a Viterbo da Pio II nel 1462. Un eccezionale evento politico e religioso*, „Informazioni. Provincia di Viterbo” 1999, no. 16, s. 80–82; eadem, *Il significato del Corpus Christi del 1462 e il confronto con le altre celebrazioni italiane ed europee del XV secolo* [w:] *Enea Silvio Piccolomini. Arte, Storia e Cultura nell'Europa di Pio II*, ed. R. Di Paola, A. Antoniutti, M. Gallo, Roma 2006, s. 103–112; F. Nevo-la, „La più gloriosa solennità che a di de padri nostri giammai fisse veduta”: *Feste ed apparati urbani durante il pontificato di Pio II Piccolomini* [w:] *I luoghi del sacro: il sacro e la città fra Medioevo ed età moderna: atti del convegno, Georgetown University, Center for the Study of Italian History and Culture, Fiesole, 12–13 giugno 2006*, ed. F. Ricciardelli, Firenze 2008, s. 171–186.

³ Czasy swojej świetności Viterbo przeżywało w XIII w. Zob. N. Kamp, *Viterbo nella seconda metà del Duecento* [w:] *Atti del Convegno di studio. VII Centenario del 1o Conclave (1268–1271)*, Viterbo 1975, s. 113–132; A. Cortonesi, *Viterbo tra la fine del secolo XII e gli inizi del XIII. Note per una sintesi storico-politica* [w:] *Trier – Mainz – Rom. Stationen, Wirkungsfelder, Netzwerke. Festschrift für Michael Matheus zum 60. Geburtstag*, Hrsg. A. Esposito, H. Ochs, E. Rettinger, K.M. Sprenger, Regensburg 2013, s. 217–236.

tytuł *rector* lub *gubernator*⁴. Był on reprezentantem papieża, cieszącym się pełną jurysdykcją zarówno w sprawach świeckich, jak i kościelnych. W praktyce do jego kompetencji należały między innymi rozstrzyganie sporów sądowych, które nie znalazły rozwiązania na poziomie sądu miejskiego, wykonywanie wyroków, strzeżenie porządku w regionie i dbanie o to, aby uznawano zwierzchność Rzymu. To ostatnie zadanie oznaczało, że gubernatorzy niejednokrotnie ingerowali w wewnętrzne sprawy Viterbo, na przykład nadzorując wybór władz miejskich, aprobując uchwalone przez nie statuty czy też koordynując zaopatrzenie miasta w zboże.

Rola gubernatorów wzrosła po zamordowaniu w 1454 roku Princivalle Gattiego, przedstawiciela jednej z najważniejszych rodzin viterbiańskich. Choć nie zajmował żadnego formalnego stanowiska, to jednak był uznawany za pana miasta i jego głównego rządcę⁵. Nicola della Tuccia w swojej słynnej kronice Viterbo tak opisuje jego znaczenie: „wspomniany pan Princivalle rządził miastem Viterbo i wszystkie sprawy miejskie przechodziły przez jego ręce”⁶. Śmierć Gattiego, który, wspierany przez papieża, był gwarantem stabilizacji i pokoju w mieście, spowodowała zamieszki i walki między różnymi rodzinami rywalizującymi o władzę. Chaos pogłębiały ingerencje hrabiów Anguillary, roszczących sobie prawo do hegemonii w regionie (co skutkowało ich nieustannymi konfliktami z papieżem)⁷. Tę trudną sytuację po zabójstwie Gattiego Nicola della Tuccia przedstawia w następujący sposób:

Mieszkańcy Viterbo wydawali się szaleni; tak jakby nikt nie wiedział, co jest dobre, a jeśli wiedział, to nie umiał i nie chciał tego czynić; prawie wszystkie rzeczy mieszkańców, które można było przenieść, wywożono poza miasto w obawie, aby ich nie stracić, wielu bowiem lękało się, że zostaną rozgrabione [...]. Do wszystkich tych wydarzeń doszło po śmierci pana Princivalle⁸.

Mieszkańcy pogrążonego w zamęcie Viterbo mieli nadzieję, że dzięki władzy papieskiej zostanie przywrócony pokój. Od gubernatora oczekiwano skutecznych interwencji, chociażby skazania na więzienie lub wygnanie z miasta prowodyrów zamieszek. Doprowadziło to do wzmocnienia pozycji reprezentanta papieża, które znalazło swój wyraz także w przestrzeni miejskiej. W 1457 roku Kalikst III (1455–1458) nakazał odbudowanie twierdzy, zwanej Rocca Alborno, będącej symbolem władzy papieskiej (pierwsza *rocca* została wzniesiona z inicjatywy kardynała Idziego Albornoz, wysłannika papieża awiniońskiego Innocentego VI, podczas słynnej wyprawy

⁴ Zob. G. Lombardi, *I rapporti con Roma e con il Governatore del Patrimonio* [w:] *La vita quotidiana, il lavoro, i rapporti con Roma nella Tuscia del XV sec.*, Manziana 2020, s. 15–36.

⁵ G. Signorelli, *I Gatti* [w:] *Miscellanea di studi viterbesi*, ed. A. Egidi, A. Carosi, Viterbo 1962, s. 427–461 (zwłaszcza s. 445–446).

⁶ „[...] il detto messer Princivalle reggeva lo stato di Viterbo, e tutte le cose del Comune passavano per le sue mani”. Zob. *Cronache e statuti...*, s. 57.

⁷ Zob. V. Sora, *I conti di Anguillara dalla loro origine al 1465. Everso conte di Anguillara*, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 1906, vol. 29, s. 397–442; 1907, vol. 30, s. 53–118; S. Carocci, *Baroni di Roma. Dominazioni signorili e lignaggi aristocratici nel Duecento e nel primo Trecento*, Roma 1993, s. 229–309.

⁸ „Li Viterbesi parevano fatti insensati, ché nessuno conosceva il suo bene, e se lo conosceva, non lo sapeva, né voleva operare: e quasi tutta la roba mobile de’ cittadini era stata tramandata nelle terre intorno per paura di perderla, ché molti stavano in timore d’andare a saccomano [...]. Tutte queste cose seguirono per la morte di messer Princivalle”. Zob. *Cronache e statuti...*, s. 64.

do Italii, mającej na celu przywrócenie porządku w państwie papieskim) i siedzibą gubernatora⁹. W trakcie prac nad wzniesieniem twierdzy zburzono część budynków. Władze Viterbo zwróciły się w tej sprawie do papieża, nie tylko skarżąc się na podejmowane decyzje dotyczące zabudowy, ale również sugerując, że gubernator powinien mieszkać przy głównym rynku miasta, a nie w twierdzy położonej na obrzeżach; liczone, że obecność papieskiego reprezentanta w centrum, gdzie dokonywały się najważniejsze wydarzenia życia politycznego, pomoże w zachowaniu porządku¹⁰.

Wydaje się, że na początku lat 60. najważniejsze konflikty miejskie zostały zażegnane. Choć pozycja papieskich gubernatorów wzmocniła się do tego stopnia, że niektórzy z nich chcieli sprawować władzę prawie absolutną (na przykład Nicolò Perotti, gubernator w latach 1465–1469), to jednak tego typu nadużycia starano się szybko ukrócić, a reprezentant papieża musiał się liczyć ze zdaniem władz miejskich¹¹.

Najważniejszą instytucją municypalną Viterbo była rada złożona z ośmiu priorów, wyłaniana w wyniku losowania zwanego *imbusolatio*¹². Urzędujący priorzy wraz z reprezentantami czterech dzielnic miasta (Porta S. Lorenzo, Porta S. Pietro, Porta S. Sisto, Porta S. Matteo) wyznaczonymi przez gubernatora przygotowywali listę osób (po 100 nazwisk z każdej dzielnicy), spośród których losowano nowych priorów (po dwóch z każdej dzielnicy), sprawujących swój mandat przez dwa miesiące. Mogli oni podejmować wiążące decyzje w wielu dziedzinach życia politycznego i ekonomicznego, dzieląc jednak sprawowaną władzę z gubernatorem, którego traktowano jako stojącego ponad radą miejską (*superior*).

Czasem władze Viterbo nawiązywały bezpośrednie relacje z dworem papieskim, zwłaszcza w sprawach wymagających osobistej decyzji papieża (na przykład w kwestii zwolnienia miasta z nałożonych na nie obciążeń finansowych)¹³. Wówczas do Rzymu wysyłano posłów zwanych *ambaxiatores*, *oratores* lub *sollicitatores*, a ci przedstawiali w Kurii prośby społeczności miejskiej. Niejednokrotnie, aby uzyskać oczekiwaną zgodę papieża, wcześniej próbowano zdobyć przychyłność jednego ze znaczących kardynałów (na przykład wicekanclerza lub kamerlinga).

Spośród wszystkich papieży XV wieku najściślejsze związki z Viterbo miał z pewnością Pius II. Hierarcha często gościł w Tuscii, ponieważ kąpiel w tamtejszych źródłach termalnych przynosiła mu ulgę w bólu spowodowanym podagrą. Nicola della Tuccia w swojej kronice zanotował, że mieszkańcy Viterbo do tego stopnia czuli się związani z papieżem, że traktowali go wręcz jak swojego rodaka¹⁴. To właśnie Pius II w maju 1462 roku podjął decyzję o wyjeździe z Rzymu (najprawdopodobniej z powodu panującej tam zarazy) i udaniu się do Viterbo, aby w tym mieście – położonym

⁹ A.M. Corbo, *La Rocca di Viterbo al tempo di Pio II*, „Biblioteca e Società” 1980, vol. 2 (2), s. 11–15.

¹⁰ P. Mascioli, *Viterbo nel Quattrocento: politica, istituzioni, poteri nella periferia pontificia*, Manziana 2004, s. 57.

¹¹ Ibidem, s. 58–59.

¹² Ibidem, s. 101–102.

¹³ Ibidem, s. 61–81.

¹⁴ *Cronache e statuti...*, s. 71.

niedaleko Bolseny i Orvieto, znaczących ośrodków kultu eucharystycznego – świętować uroczystość Bożego Ciała¹⁵.

NAJWAŻNIEJSZE RELACJE O OBCHODACH BOŻEGO CIAŁA W VITERBO W 1462 ROKU

Szczegółowe opisy obchodów Bożego Ciała z 1462 roku i przygotowań do nich znajdujemy w dwóch źródłach. Oba zostały stworzone przez uczestników liturgii. Pierwsze to wspomniana kronika Viterbo, której autorem jest Nicola della Tuccia, bogaty kupiec należący do elity miejskiej¹⁶. Wiemy, że della Tuccia kilkakrotnie pełnił we władzach municypalnych funkcję priora (1452, 1454, 1456, 1458, 1467). Z tego powodu między innymi w 1452 roku powierzono mu zadanie zorganizowania pobytu w Viterbo Fryderyka III, zmierzającego do Rzymu na koronację cesarską. Był on także kilkakrotnie członkiem delegacji miejskiej, wysyłanej do Wiecznego Miasta na rozmowy z papieżem. Ponadto odgrywał rolę mediatora (a przynajmniej tak się przedstawia w swoim dziele) w trakcie konfliktów między bogatymi rodzinami, rywalizującymi o wpływy w mieście. Motyw zgody i pokoju w Viterbo uczynił ważnym elementem swojej kroniki, którą zaczął spisywać pod koniec życia. Podjął się w niej ukazania dziejów miasta od jego założenia aż do czasów mu współczesnych. Wydarzenia do 1417 roku opisał, korzystając z dzieł innych kronikarzy, późniejsze zaś zrelacjonował, opierając się na własnych wspomnieniach.

Drugim źródłem, podstawowym dla rekonstrukcji omawianego święta, są słynne *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt* autorstwa Piusa II, czyli wspomnienia spisane przez papieża między latem 1462 roku a wiosną 1464 roku¹⁷. Jak słusznie podkreśla nowsza historiografia, papieskiego dzieła nie można traktować jak zwykłego pamiętnika, w którym autor chciał opowiedzieć potomnym dzieje swojego życia¹⁸. *Commentarii* są nie tylko wspomnieniem dawnych lat, ale także komentarzem do aktualnych problemów, z którymi musiał się mierzyć

¹⁵ Zob. E. Paoli, *Il miracolo di Bolsena e i miracoli eucaristici del Medioevo latino fra scritture e immagini* [w:] *Il Corpus Domini. Teologia, antropologia e politica*, ed. L. Andreani, A. Paravicini Bagliani, Firenze 2015, s. 49–71.

¹⁶ Wydanie źródła: *Cronache e statuti...*, s. 1–273 (opis Bożego Ciała – s. 84–87). O autorze zob. P. Viti, *Nicola della Tuccia*, „Dizionario Biografico degli Italiani”, vol. 37, s. 712–714.

¹⁷ Korzystam z wydania: Pius II, *I commentarii* [dalej: *Commentarii*], vol. I–II, ed. L. Totaro, Milano 1984 (opis Bożego Ciała – vol. II, s. 1593–1613). Tłumaczenie polskie cytuję za: Pius II, *Pamiętniki* [dalej: *Pamiętniki*], tłum. J. Wojtkowski, Marki 2005.

¹⁸ Literatura na temat Piusa II jako historyka jest bardzo obszerna. Najnowsze studium na ten temat to: J.M. Moeglin, *Enea Silvio Piccolomini als Historiker* [w:] *Kurie und Kodikologie. Festschrift für Claudia Märkl zum 65. Geburtstag*, Hrsg. J. Schwarz, G. Strack, Ostfildern 2021, s. 45–62 – tam dalsza literatura.

Kościół rzymski¹⁹. Bardziej niż z historiografią mamy tu zatem do czynienia z apologetyczną rozprawą, w której papież, odwołując się do minionych wydarzeń swojego pontyfikatu, uzasadnia podjęte decyzje oraz prezentuje swą wizję Kościoła i polityki europejskiej. W tej niezwykle apologetycznej pracy papiestwa i własnej osoby znajdujemy szczegółowy opis procesji Bożego Ciała z 1462 roku, zawierający dużo więcej detali niż relacja Nicoli della Tuccia. Jednak nie tylko ze względu na szczegółowość jest to dla nas źródło bardzo istotne. Przede wszystkim pozwala ono spojrzeć na spektakl liturgiczny oczami jego głównego reżysera.

Porównanie relacji kronikarza i papieża pokazuje, co było ważne dla każdego z autorów. I tak na przykład Nicola della Tuccia wspomina, że dekoracje na niektórych odcinkach trasy procesji zostały przygotowane przez poszczególne cechy Viterbo²⁰. Ten fakt dla lokalnego patrioty, dumnego z udziału miejscowych elit w papieskiej celebracji, okazał się niezwykle istotny. Dla Piusa II wkład mieszkańców miasta w organizację liturgii był zaś mało ważnym szczegółem, niewartym odnotowania. W dziele Piusa II dominują raczej drobiazgowo opisy inscenizacji przygotowanych na trasie procesji przez poszczególnych kardynałów. Owe *sacre rappresentazioni*, typowe dla późnośredniowiecznych obchodów Bożego Ciała, stanowiły najbardziej efektowny element liturgii i odróżniały procesję eucharystyczną w Viterbo od tych celebrowanych co roku w Rzymie, gdzie dekoracje były dużo uboższe²¹. Każdy detal miał określone znaczenie, dlatego papież opisuje je z dużą dokładnością. Relacje na ich temat znajdujemy oczywiście także w kronice Nicoli della Tuccia, który jednak nie zwrócił uwagi na liczne subtelne aluzje, nieczytelne dla kronikarza z prowincji pozbawionego odpowiedniej formacji teologicznej.

Relacje Nicoli della Tuccia i Eneasza Sylwiusza Piccolominiego nie są jedynymi źródłami do badań nad obchodami Bożego Ciała w Viterbo w 1462 roku. Należy wspomnieć jeszcze dwa inne. Pierwsze to krótka wzmianka na temat liturgii znajdująca się w dziele innego kronikarza z Viterbo, Giovanniego Iuzza, który swoje dzieło

¹⁹ Zob. E. O'Brien, *The Commentaries of Pope Pius II (1458–1464) and the Crisis of the Fifteenth-Century Papacy*, Toronto–Buffalo–London 2015.

²⁰ *Cronache e statuti...*, s. 85.

²¹ Zob. M. Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991, s. 243–287. Z różnych tekstów napisanych na przełomie XV i XVI w. przez ceremoniarzy papieskich wynika, że trasę rzymskiej procesji dekorowano, rozwieszając ozdobne tkaniny na pałacach, obok których przechodził orszak. W źródłach nie ma mowy o *tableaux vivants* czy innych tego typu inscenizacjach. Paride de Grassi (ok. 1455–1528) w napisanym ok. 1505 r. dziele *Cerimonialium Regularum Supplementum et Additiones ad secundum illarum volumen* w następujący sposób przedstawia trasę rzymskiej procesji Bożego Ciała: „Ipsa uia debet per cardinales ornari pannis et aulaeis ab domo sancti Martinelli et ab ecclesiam sanctae Catherinae [chodzi o nieistniejące już kościoły San Martino nel Portico i Santa Caterina, które wznosiły się na początku Via Recta odchodzącej od Bazyliki św. Piotra – Ł.Ż.] illi opposita eundo in longum per via processionis usque ad domum olim cardinalis sancti Clementis [chodzi o Palazzo della Rovere przy Piazza Scossacavalli – Ł.Ż.] [...] et inde redeundo usque ad scalas sancti petri per uiam sanctam, quae burghi dicitur”. Zob. Paride de Grassi, *Cerimonialium Regularum Supplementum et Additiones ad secundum illarum volumen*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 5634, p. II, fol. 336 v. Na temat dzieła P. de Grassi zob. Ł. Żak, *Vademecum delle fonti scritte nell'ambito dell'Ufficio delle cerimonie pontificie a cavallo tra il XV e il XVI sec.*, „Anuario de Historia de la Iglesia” 2023, vol. 32, s. 375–398 (szczególnie s. 379).

piisał w tym samym czasie co della Tuccia. W swojej relacji tylko ogólnie informuje on o dekoracjach przygotowanych przez kardynałów oraz o dużym tłumie wiernych uczestniczących w procesji²². Drugim wartym wspomnienia źródłem są wykazy papieskich wydatków z lat 1461–1462, wśród których znajdujemy także te przeznaczone na organizację procesji Bożego Ciała w Viterbo²³. Odnotowano między innymi kwoty odszkodowań wypłaconych mieszkańcom miasta za straty poniesione przez nich podczas przygotowań do święta i wynagrodzenia dla osób biorących udział w inscenizacjach.

PRZYGOTOWANIA ULIC MIASTA DO PROCESJI

Tygodnie poprzedzające uroczystość Bożego Ciała papież Pius II poświęcił na przygotowanie liturgii. Orszak procesyjny miał przejść od kościoła Świętego Franciszka, położonego w pobliżu Rocca Alborno, aż do katedry Świętego Wawrzyńca – głównej świątyni miasta, obok której wznosił się pałac papieski, w XIII wieku rezydencja biskupów Rzymu²⁴. Procesja miała zatem przejść głównymi ulicami miasta, mijając po drodze najważniejsze punkty w topografii Viterbo, takie jak chociażby rynek główny, przy którym znajdowała się siedziba władz municypalnych.

Papież, jak sam wspomina w swoich *Commentarii*, nakazał uporządkowanie trasy procesji:

ulicę prowadzącą do zamku przez śródmieście do kościoła katedralnego, gęstymi pozagradzaną gankami, zniekształconą pokładami i podsieniami, kazał oczyścić i przywrócić do pierwotnej wspaniałości. Usunięte zostało wszystko, co wystawało i zasłaniało widok sąsiedniego domu. Wszędzie przywrócona została właściwa szerokość drogi. Cokolwiek usunięto, zostało zapłacone ze skarbcza. Nie pozwolono ścianie wystawać przed ścianę, a dachowi sterceżyć nad dachem²⁵.

Pius II polecił zatem usunięcie wszystkich elementów niejako „doklejonych” do fasad domów. Owe „dobudówki”, które papież określa mianem *moeniana* (murki), *tabulata* (półpiętro wykonane z drewna) i *portici lignei* (drewniane portyki), a które w języku wernakularnym nazywano *balatoi* lub *parabretti*, stanowiły część krajobrazu wielu włoskich miast; konstruowano je z różnych powodów, między innymi w celu powiększenia powierzchni użytkowej czy ozdobienia budynku²⁶. Gdy władze miast, chcąc uporządkować przestrzeń miejską, podejmowały decyzję o ich

²² *Cronache e statuti...*, s. 87, przyp. 1.

²³ Archivio di Stato di Roma, Tesoreria Segreta, Entrate e uscite, nr 6/1288, fol. 104–107.

²⁴ Trasę procesji omawia: C. Pollastrelli, *La processione del Corpus Domini...*, s. 81.

²⁵ „[...] viam publicam, quae ab arce per mediam urbem ad cathedralem ducit ecclesiam, crebris impeditam moenianis et tabulatis, et porticibus ligneis deformatam, purgari et ad pristinum reduci splendorem iussit. Ablata sunt omnia quae prominebant et prospectum vicinae domus auferebant. Reddita est ubique sua mensura viae. Quicquid ablatum e publico fuerat restitutum; nec paries parietem excedere, nec tectum tecto amplius prominere permissum”. Zob. *Commentarii*, s. 1594 (*Pamiętniki*, s. 406).

²⁶ F. Nevoła, *“La più gloriosa solemnità...”, s. 180–181.*

usunięciu, wielu mieszkańców protestowało. W zachowanych XV-wiecznych petycjach sienneńczyków można spotkać opinie, że usunięcie balkonów doprowadzi do radykalnego ograniczenia miejsca w domu, tak że przestanie się on nadawać do zamieszkania²⁷. Wygląd tego typu „dobudówek” możemy poznać chociażby dzięki słynnemu malowidłu *Alegoria i skutki dobrych i złych rządów* autorstwa Ambrogio Lorenzetti (pierwsza połowa XIV wieku), znajdującemu się w Palazzo Pubblico w Sienie²⁸. Widać na nim drewniane balkony i przybudówki z pomieszczeniami mieszkalnymi, „przyklejone” do budynków.

Usunięcie tego typu elementów sporo kosztowało; nie dziwi więc fakt, że papież nakazał wypłacenie odszkodowań, których wysokość (od 3 do 10 dukatów) zapewne uzależniono od wielkości demontowanych konstrukcji i od strat poniesionych przez właścicieli budynków²⁹.

Uporządkowanie głównych ulic miasta było zatem pierwszą dokonaną w czerwcu 1462 roku ważną interwencją Piusa II w przestrzeń miejską Viterbo; o tyle istotną, że zostawiała po sobie trwałe ślady i nie pozostała bez wpływu na codzienne życie mieszkańców miasta. Brak wzmianek w źródłach o jakichkolwiek protestach (zarówno w kronikach, jak i w archiwum miejskim) pokazuje, że autorytet papieski był na tyle silny, iż zaakceptowano decyzje Piusa II. Piccolomini nie zawaha się więc rok później zastosować tego samego rozwiązania w swojej dawnej stolicy biskupiej, Sienie³⁰.

Papież nakazał też ozdobienie trasy pomiędzy Rocca Alborno, w której rezydował, a kościołem Świętego Franciszka. Na drodze łączącej oba budynki polecił on wzniesić łuki pokryte różnego rodzaju roślinami. Nicola della Tuccia opisuje je jako „gałązki lauru, mirt, jesion, kasztany, bukszpan, kwitnący janowiec i wszelkiego rodzaju warzywa”³¹. O dekoracjach tych Pius II pisze w następujący sposób:

z kwitnącego janowca, mirtu i wawrzynu wiele łuków, tu i tam, od zamku [to znaczy od Rocca – Ł.Ż.] aż do źródła, które jest na równinie za stokiem [chodzi zapewne o fontannę stojącą w miejscu obecnej Fontana della Rocca, zaprojektowanej w XVI wieku przez Jacopa Barozziego da Vignole³² – Ł.Ż.], wykonano podziwu godnym sposobem. Ulica usłana kwiatami. Pośrodku naprzeciw świątyni [czyli kościoła Świętego Franciszka – Ł.Ż.] ustawiony łuk triumfalny i symbole cnót kardynałnych oraz powiewające na wietrze herby: to papieża, to królów i kardynałów³³.

²⁷ D. Friedman, *Palaces and the Street in Late-Medieval and Renaissance Italy* [w:] *Urban Landscapes: International Perspectives*, eds. J.W.R. Whitehand, P.J. Larkham, London–New York 1992, s. 69–113 (zwłaszcza s. 76).

²⁸ Ibidem, s. 75.

²⁹ S. Valtieri, *Tutta una città come luogo teatrale...*, s. 27–28.

³⁰ F. Nevoia, *L'architettura tra Siena e Pienza: architettura civile* [w:] *Pio II e le arti. La riscoperta dell'antico da Federighi a Michelangelo*, ed. A. Angelini, Milano 2005, s. 182–213.

³¹ „[...] frondi di lauro, mortella, ornelli, castagni, bussi, ginestre fiorite, e ogni sorta di verdura”. Zob. *Cronache e statuti...*, s. 84.

³² Ibidem, s. 23.

³³ „Ex florenti genesta et mytro et lauro arcus multiplices hinc atque inde, ab arce usque ad fontem qui est in plano post clivum, admirabili opere deducti, strata floribus via; in medio, e regione templi, triumphalis arcus excitatus et cardinalium formae virtutum, et insignia quae vento agitantur cum

Wzniesienie dekoracji, zarówno tych wykonanych z kwiatów, jak i tych imitujących antyczne łuki triumfalne, należy odczytywać w kontekście zmian w ceremoniale papieskim, do których doszło w okresie renesansu. Maria Antonietta Visceglia zwróciła uwagę, że na przełomie XV i XVI wieku w rytuale biskupów Rzymu stają się jeszcze bardziej obecne niż w średniowieczu symbole nawiązujące do starożytnego Imperium Rzymskiego³⁴. Włoska badaczka, analizując uroczyste wjazdy papieży do miast (na przykład Juliusza II do Rzymu po zajęciu Bolonii w 1506 roku czy Pawła III po zawarciu rozejmu w Nicei w 1538 roku) oraz ceremoniał procesji do bazyliki laterańskiej odbywanej przez biskupów Rzymu zaraz po ich koronacji u Świętego Piotra, zauważyła, że stałą częścią tych ceremonii były okazałe łuki, które sprawiały, że *adventus* papieski przypominał triumfy odbywane przez zwycięskich wodzów w czasach Cesarstwa. Dochodziło zatem do twórczej syntezy motywów antycznych i chrześcijańskich, Rzym papieski jawił się jako kontynuacja Rzymu imperialnego, starożytna *Roma triumphans* militarnych podbojów wracała, mając jednak już oblicze zwycięskiej Eklezji, na której czele stoi biskup Rzymu³⁵.

Renovatio symboliki klasycznej i imperialnej jest zauważalne już w okresie rządów Piusa II. Dla papieża miało ono szczególne znaczenie, gdyż łączyło się z projektem krucjaty przeciw Turkom, stanowiącym główną ideę jego pontyfikatu³⁶. W czerwcu 1462 roku papież był już zdecydowany, aby osobiście poprowadzić krucjatę przeciw muzułmanom (wówczas o jego decyzji wiedziała tylko część kardynałów). Wierzył on, że z pomocą Boga odniesie zwycięstwo nad niewiernymi, stając się w ten sposób spadkobiercą triumfalnego dziedzictwa Imperium Rzymskiego.

Wykorzystanie motywów antycznych było istotne także w kontekście sytuacji politycznej w Viterbo. Poprzez symbolikę imperialną papież chciał się zaprezentować mieszkańcom jako gwarant pokoju i stabilizacji. Położenie kresu wewnętrznym walkom w mieście rodziło przekonanie, że słynna *Pax Romana* została odnowiona już nie dzięki pogańskim cesarzom, ale dzięki zastępcy Chrystusa na ziemi.

Nawiązanie do Rzymu i roli jego biskupa znalazło swój wyraz także w prowizorycznej świątyni wzniesionej z polecenia Piusa II, którą w *Commentarii* opisuje on w następujący sposób:

papież na cmentarzu św. Franciszka, który przed wejściem do kościoła był bardzo przestronny, wznosił wspaniałą świątynię z różnobarwnych tkanin, rozwieszając na prędko ustawionych

Praesulis, tum regum et cardinalium; parietes aut picti tapetes aut flores obtexere". Zob. *Commentarii*, s. 1596 (*Pamiętniki*, s. 406).

³⁴ M.A. Visceglia, *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna*, Roma 2011, s. 64–65.

³⁵ Ibidem, s. 101.

³⁶ Zob. N. Bisaha, *Pope Pius II and the Crusade* [w:] *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. N. Housley, New York 2004, s. 39–52; G. Platania, *The Turkish Threat and the Idea of "Crusading" in the Papal Policy of the Modern Age as Seen in Some Unpublished or Rare Works of Lay or Religious Authors (XV–XVIIth Cen.)* [w:] *Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present: Political and Civilizational Aspects*, ed. M. Soykut, Istanbul 2003, s. 117–145; J. Helmarth, *Pius II. und die Türken* [w:] *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hrsg. B. Guthmüller, W. Kühmann, Tübingen 2000, s. 79–137.

belkach i naciągając wiele lin. Pobudował ołtarz z wiszącymi z jednej i drugiej strony kobiercami i ustawił wiele cudnych ozdób, które łatwo przykuwały oczy patrzących³⁷.

Ów prowizoryczny kościół zbudowano według Piusa II „in cimiterio beati Francisci”, zaś według Nicoli della Tuccia – „dentro il chiostro di S. Francesco”³⁸. Na podstawie tych niejasnych stwierdzeń nie da się jednoznacznie stwierdzić, gdzie dokładnie wzniesiono *templum mirificum*. Możliwe, że *cymiterium* i *chiostro* to różne określenia dziedzińca z krużgankami przed fasadą i westybulum kościoła³⁹. W XVI wieku ów dziedzińiec już nie istniał – nie ma go bowiem na zachowanych panoramach Viterbo z XVI wieku ani w sprawozdaniu z wizytacji biskupiej z 1583 roku. Świątynia wykonana z tkanin mogła też być zupełnie autonomiczną strukturą. Wskazywałaby na to informacja Piccolominiego, że szkielet konstrukcji stanowiły „na prędko ustawione belki”, a nie krużganki. Niemniej to właśnie w tym kościele Pius II sprawował pierwsze nieszpory uroczystości Bożego Ciała. W swoim opisie zaznaczył, że dzięki światłu słońca, anielskim głosem kantorów i podniosłej muzyce świątynia zamieniła się w komnatę niebiańskiego pałacu⁴⁰.

Warto zadać pytanie, dlaczego papież nakazał wzniesienie dodatkowego *templum*, skoro nabożeństwo mogło się odbyć w przestronnym kościele Świętego Franciszka. Przepuszczalnie wynikało to z faktu, że w XV wieku w świątyni często wykonywano różnego rodzaju prace budowlane; jeśli prowadzono je w czerwcu 1462 roku (choć takiej pewności nie mamy), to zorganizowanie liturgii wewnątrz było po prostu niewykonalne⁴¹. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak inne wyjaśnienie. Pius II, znany ze swej ogromnej wrażliwości estetycznej, mógł chcieć celebrować pierwsze nieszpory Bożego Ciała w kościele-namocie, gdyż liczył, że światło słońca padające na różnobarwne tkaniny ubogaci nabożeństwo malowniczą grą światła. Taka interpretacja papieskiej decyzji może być o tyle słuszna, że na dworze rzymskim w XV wieku rzeczywiście często starano się, aby liturgia stanowiła syntezę różnych czynników: muzycznych, wizualnych, symbolicznych⁴². Również Pius II wpisywał

³⁷ „Pontifex in cimiterio beati Francisci, quod ante vestibulum ecclesiae fuit amplissimum, ex panis diversi coloris mirificum templum, excitatis repente trabibus suspenso tractoque multo fune composuit. Erexit altare hinc atque inde divitibus pendentibus auleis, et mirabilia multa imposuit quae spectantium oculis facile retinerent”. Zob. *Commentarii*, s. 1594–1596 (*Pamiętniki*, s. 406).

³⁸ *Cronache e statuti...*, s. 84.

³⁹ S. Valtieri, *La chiesa di S. Francesco a Viterbo*, „Biblioteca e Società” 1983, vol. 5, s. 3–28 (zwłaszcza s. 7).

⁴⁰ „Pontifex cum cardinalibus et omni clero, frequentissimo astante populo. in templo quod erexerat primos solemnitates vespers celebravit, alto adhuc sole, cuius radii parietes laneos penetrantes, tanquam iridis arcus varios simulantes colores, quasi coelestem aulam et summi Regis habitaculum templi faciem reddiderunt. Nec aliud quam paradus quaedam visa est. cum hinc cantores tanquam angeli dulces hymnos intonarent, inde luminaria mirabili artificio disposita coelestia imitarentur sidera; et nunc voces humanae dulce melos nunc musicorum instrumentorum suavis concentus exaudiretur”. Zob. *Commentarii*, s. 1596.

⁴¹ S. Valtieri, *La chiesa di S. Francesco...*, s. 11.

⁴² Zob. C. Smith, J. O'Connor, *Building the Kingdom: Giannozzo Manetti on the Material and Spiritual Edifice*, Turnhout 2006, s. 26–28; *Quid est sacramentum? Visual Representation of Sacred Mysteries in Early Modern Europe, 1400–1700*, eds. W. Melion, E. Carson Pastan, L. Palmer Wandel, Leiden 2020.

się w ów trend, ceniąc spektakularne ceremonie oddziałujące na uczestników na wielu poziomach⁴³.

Jeszcze inne światło na kwestię wzniesienia dodatkowej świątyni rzuca analiza przestrzeni miejskiej. W okolicach kościoła Świętego Franciszka można znaleźć kilka miejsc budzących skojarzenia z papieskim Rzymem. Oprócz Rocca Alborno, stanowiącej, jak już wspominałem, symbol dominacji papieży nad Viterbo, którą jeden z XV-wiecznych kronikarzy określił wprost jako „*fortezza della Chiesa de Roma*”⁴⁴, innym budynkiem nawiązującym do Wiecznego Miasta był nieistniejący już dziś kościół pod wezwaniem głównego patrona Rzymu, Świętego Piotra. Lokalizacja świątyni jest trudna do ustalenia: część historyków uważa, że znajdowała się ona naprzeciw twierdzy, na początku dzisiejszej Via Matteotti⁴⁵; inni zaś identyfikują ją z budynkiem zaznaczanym na niektórych planach Viterbo zaraz za murami miasta, tuż obok Porta Fiorentina (wznoszącej się blisko twierdzy)⁴⁶. Ów obiekt sakralny został zbudowany z inicjatywy kanoników z kościoła Sant’Angelo, stojącego przy głównym rynku miasta. Z tego powodu nazywano go: San Pietro del Castello Sant’Angelo. Słowo *castello* w tym kontekście nie oznaczało zamku, lecz grupę domostw, jakby niewielką osadę⁴⁷. Kościół Świętego Piotra od Zamku Anioła, choć nie miał nic wspólnego ze słynnymi budynkami Wiecznego Miasta, budził jednak rzymskie skojarzenia.

Także sam kościół Świętego Franciszka nie był pozbawiony elementów nawiązujących do Wiecznego Miasta. Został on wzniesiony na ziemi przekazanej braciom mniejszym przez papieża Grzegorza IX (1227–1241); według tradycji Biedaczyna z Asyżu miał zatrzymać się w Viterbo w 1209 roku w czasie, w którym przebywał tam Innocenty III (1198–1216)⁴⁸. Ponadto w kościele pochowano dwóch biskupów Rzymu: Hadriana V (1276) oraz Klemensa IV (1265–1268)⁴⁹.

Cała okolica była zatem pełna miejsc nawiązujących do papieskiego Rzymu. Możliwe, że *templum* wzniesione w czerwcu 1462 roku miało jeszcze bardziej podkreślić rzymski charakter tej dzielnicy Viterbo; wskazuje na to fakt, że ołtarz świątyni został poświęcony apostołom Piotrowi i Pawłowi⁵⁰. Możliwe więc, że decyzję o stworzeniu prowizorycznego kościoła-namiotu należy interpretować jako ingerencję w przestrzeń miejską, dokonaną na polecenie Piusa II, który chciał ukazać silny związek między Viterbo a Rzymem.

⁴³ F. Nevola, „*La più gloriosa solemnità...*”, s. 171–172.

⁴⁴ *Cronica dell’Anonimo Romano*, ed. G. Porta, Milano 1981, s. 224.

⁴⁵ S. Valtieri, *Tutta una città come luogo teatrale...*, s. 19.

⁴⁶ G. Signorelli, *Memorie francescane in Viterbo*, Viterbo 1928, s. 41.

⁴⁷ C. Pinzi, *Gli ospizi medioevali e l’Ospedal grande di Viterbo*, Viterbo 1893, s. 70–86.

⁴⁸ S. Valtieri, *La chiesa di S. Francesco...*, s. 3–4.

⁴⁹ S. Valtieri, *La Basilica di S. Francesco a Viterbo. Le fasi costruttive, le trasformazioni, le tombe dei papi*, Roma 2019, s. 95–120.

⁵⁰ Informuje nas o tym Nicola della Tuccia: „Dentro il chiostro di S. Francesco fe’ fare una chiesa [...] e un altare altissimo e grande, ornato di molt’argento, del quale v’era S. Pietro e S. Paolo”. Zob. *Cronache e statuti...*, s. 84–85.

LECTUS PURPUREUS

Tuż obok kościoła Świętego Franciszka Pius II nakazał ustawienie innego obiektu: „blisko były izba (*cubiculum*) i purpurowe łożo (*lectus purpureus*), i starożytne dzieje tkane jedwabiem, wełną i złotem, obrazy wybitnych mężów, paszcze różnych dzikich zwierząt”⁵¹. Owo miejsce Nicola della Tuccia opisuje jako „duże łożo triumfalne całe pokryte karmazynowym aksamitem”⁵². Historycy, którzy dotychczas zajmowali się procesją viterbiańską, nie próbowali wyjaśnić sensu tej specyficznej konstrukcji. W moim przekonaniu miała ona wymiar zarówno religijny, jak i polityczny.

Badania nad późnośredniowieczną religijnością pokazują, że symbolika łożka była obecna w literaturze religijnej, szczególnie tej tworzonej w środowiskach monastycznych. Już w XIII wieku niektóre mniszki w swoich opisach doświadczeń mistycznych porównywały łaskę Boga do łożka pokrytego poduszkami lub do duchowej sypialni⁵³. W XIV wieku angielski eremita Richard Rolle, interpretując słowa Ewangelii według św. Mateusza: „gdy chcesz się modlić, wejdź do swej izdebki, zamknij drzwi i módl się do Ojca twego, który jest w ukryciu” (Mt 6,6), opisał serce, czyli miejsce spotkania duszy ludzkiej z Bogiem, za pomocą obrazu łożka: „Entre, he sais, þi bed, þat is, call þi hert hame, & þen stake þi dore, þat is, hald þi wittis in þe, þat nane wend out”⁵⁴. Podobną metaforę znajdujemy w innym angielskim traktacie – *The Doctrine of the Hert*⁵⁵ – powstałym w XV wieku, a także w pochodzących z XIV wieku listach spowiedników do mniszek, w których udzielali oni duchowych wskazówek swoim penitentkom⁵⁶.

Inspiracji do ukazywania serca człowieka jako łoża dostarczała Pieśń nad Pieśniami, starotestamentalna księga wielokrotnie komentowana w średniowieczu⁵⁷. W rozmowach między narzeczonym a narzeczoną widziano dialog między Bogiem a duszą ludzką. Relację oblubieńczą niepozobawioną erotyzmu odczytywano zaś jako metaforę duchowej więzi Stwórcy z człowiekiem. Występujące w Pieśni nad Pieśniami obrazy zaczerpnięte z życia codziennego, takie jak ogród, dom, komnata, sypialnia, odnoszono do Kościoła czy też właśnie do serca człowieka – a zatem do miejsc, gdzie dokonuje się spotkanie Chrystusa z duszą ludzką. Jeden z fragmentów księgi

⁵¹ „[...] et cubiculum prope, et purpureus lectus et historiae veteres syrico, lana et auro contextae et clarorum imagines virorum et ferarum diversi vultus”. Zob. *Commentarii*, s. 596 (*Pamiętniki*, s. 406).

⁵² „[...] un gran letto trionfale coperto tutto di velluto cremisino”. Zob. *Cronache e statuti...*, s. 84.

⁵³ M. Oliva, *Nuns at Home: The Domesticity of Sacred Space* [w:] *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England*, eds. M. Kowalewski, P.J.P. Goldberg, Cambridge 2008, s. 145–161; R. Voaden, *All Girls Together: Community, Gender and Vision at Helfta* [w:] *Medieval Women and Their Communities*, ed. D. Watt, Toronto 1997, s. 72–91 (zwłaszcza s. 74).

⁵⁴ *English Prose Works of Richard Rolle: A Selection*, ed. C. Horstmann, London 1896, s. 142.

⁵⁵ H.L.S. Morgan, *Beds and Chambers in Late Medieval England: Readings, Representations and Realities*, Woodbridge 2017, s. 48.

⁵⁶ C.W. Bynum, *Dissimilar Similarities: Devotional Objects in Late Medieval Europe*, New York 2020, s. 62–66.

⁵⁷ Zob. E.A. Matter, *Voice of Beloved: The Song of Songs in Western Medieval Christianity*, Philadelphia 1990.

mówi wprost o łożu małżeńskim; na samym początku Pieśni oblubienica zwraca się do ukochanego: „Zaiste piękny jesteś, miły mój, o jakże uroczy! Łoże nasze z zieleni” (Pnp 1,16). Niektórzy autorzy średniowieczni nawiązywali do zacytowanego passusu, widząc w owym *lectulus noster floridus* metaforę serca⁵⁸.

W XV wieku ta koncepcja teologiczna znalazła swój wyraz w praktykach dewocyjnych. Caroline Walker Bynum, analizując żłóbki bożonarodzeniowe z tamtego okresu, zwróciła uwagę, że traktowano je nie tylko jak łóżeczka, w których umieszczano figurkę Dzieciątka Jezus, ale także jako małe „ołtarzyki”, wyrażające pragnienie godnego przyjęcia Chrystusa eucharystycznego⁵⁹.

Związek między kultem eucharystycznym a symboliką łoża można zauważyć również w donacjach, jakie dokonywano na rzecz kościołów. Hollie L. Morgan, badając XV-wieczne zapisy testamentowe angielskiego mieszczaństwa, zauważyła, że niekiedy przekazywano świątyniom pościel lub tkaniny stosowane do przykrywania łóżek⁶⁰. Wykorzystywano je do nakrywania ołtarza lub grobu donatora (na przykład w dniu rocznicy jego śmierci lub święta patronalnego). Wspomniana praktyka nie tylko wyrażała przekonanie, że kaplica – miejsce spoczynku doczesnych szczątków członków rodziny – jest jakby przedłużeniem domu rodzinnego, ale także była znakiem wiary w to, że jest ona niejako łożem, na którym dokonuje się spotkanie Boga i duszy ludzkiej szukającej wiecznego ukojenia⁶¹.

Łoża stanowiły czasem także element dekoracji przygotowywanych z okazji uroczystości Bożego Ciała. Na przykład w 1544 roku w Yorku nakazano (pod groźbą kary finansowej) na domach znajdujących się przy trasie procesji eucharystycznej wywiesić pościel:

it is further agreyd by the sayd presens that for the honour of god & worship of this Citie [...] the Morro after Corpuscrysty day [...] that every howsholdr that dwellith in the hye way ther as the sayd procession procedith, shall hang before ther doores & forefrontes beddes & Coverynges of beddes of the best they can gytt [...] for the honour of godd & worship of this Citie and this to be fymely kepte hereafter vpon payn of every man that he dothe the contrary this agreement shall forfait & pay to the Common Chambre of this Cite iijjs iiij d⁶².

To interesujące zarządzenie z jednej strony miało się stać okazją do zaprezentowania wobec społeczności miejskiej statusu materialnego rodziny, z drugiej jednak nie było pozbawione aspektu religijnego – pokazywało gotowość mieszkańców danego domostwa do przyjęcia Boga obecnego w Eucharystii.

Decyzję Piusa II, aby wzniesić na początku trasy procesji *cubiculum* oraz *lectus purpureus*, zapewne należy odczytywać przede wszystkim właśnie w kontekście późnośredniowiecznej religijności – wierni upatrywali w łożu znaku spotkania

⁵⁸ A.I. Doyle, *Lectulus noster floridus: An Allegory of Penitent Soul* [w:] *Literature and Religion in the Later Middle Ages: Philological Studies in Honour of Siegfried Wenzel*, eds. R.G. Newhauser, J.A. Alford, Binghamton–New York 1995, s. 179–190.

⁵⁹ C.W. Bynum, op. cit., s. 81–94.

⁶⁰ H.L.S. Morgan, op. cit., s. 73–74.

⁶¹ E. Duffy, *Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400–1580*, 2nd ed., New Haven 2005, s. 96.

⁶² *Records of Early English Drama: York*, vol. 1, ed. A.F. Johnston, Toronto 1979, s. 283.

Chrystusa z duszą ludzką. Niemniej zarówno sam Piccolomini, jak i Nicola della Tuccia zwracają uwagę, że łożo miało charakter niezwykle uroczysty, a wręcz, używając określenia viterbiańskiego kronikarza, triumfalny; jego dekoracja nawiązywała do starożytnych dziejów, a kolor – purpura – do symboliki imperialnej. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że oprócz charakteru dewocyjnego, omawiana konstrukcja miała zawierać także przesłanie o wymowie politycznej.

Aby zrozumieć ów przekaz, który za pomocą purpurowego łoża chciał zakomunikować uczestnikom procesji Pius II, należy odnieść się do rytu ingresu nowo wybranego papieża do bazyliki laterańskiej⁶³. Podczas tej ceremonii zaraz po wejściu do świątyni, będącej katedrą biskupa Rzymu, a przez to najważniejszym kościołem miasta i świata („omnium urbis et orbis ecclesiarum mater et caput”⁶⁴), papież udawał się do kaplicy Świętego Sylwestra, przed którą ustawiano dwa trony wykonane z purpurowego porfiru. Kolor tronów był jasnym nawiązaniem do cesarskiej purpury, a ich liczba miała przywoływać skojarzenie z salą pałacu imperialnego w Konstantynopolu, gdzie znajdowały się dwa trony: jeden pokryty złotem, na którym władca zasiadał w dni powszednie, i drugi, okryty purpurową tkaniną, przeznaczony na dni świąteczne⁶⁵. Nowy biskup Wiecznego Miasta siadał najpierw na prawym tronie i wtedy wręczano mu ferulę (intepretowaną jako „signum corectionis et regiminis”⁶⁶) oraz klucze do kościoła i pałacu, przypominające władzę, jaką Chrystus przekazał Świętemu Piotrowi i jego następcom („in quibus significatur potestas claudendi et aperiendi, ligandi atque solvendi”⁶⁷). Później papież przesiadał się na lewy tron i wówczas zakładano mu czerwony pas z przywieszonym do niego woreczkiem zawierającym 12 kamieni z pieczęciami i mech. Pas oznaczał czystość i wstrzeźliwość seksualną; woreczek stanowił odniesienie do papieskiego skarbcza, którego zawartością biskup Rzymu powinien się chętnie dzielić z ubogimi i potrzebującymi; 12 kamieni symbolizowało 12 apostołów; pachnący mech zaś miał przypominać o słowach z Listu Świętego Pawła do Koryntian: „Jesteśmy miłą Bogu wonnością Chrystusa” (2 Kor 2,15). *Ordines* podkreślają, że papież miał na porfirowych tronach nie tyle usiąść, co położyć się: „In istis duabus sedibus debet papa se taliter habere, ut

⁶³ A. Paravicini Bagliani, *Il corpo del papa*, Torino 1994, s. 37–50. Opis rytu ceremonii inauguracyjnej pontyfikatu Piusa II został wydany w: B. Schimmelpfennig, *Die Krönung des Papstes im Mittelalter dargestellt am Beispiel der Krönung Pius' II (3.09.1458)*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken” 1974, H. 54, s. 192–270.

⁶⁴ O rywalizacji między bazyliką laterańską a bazyliką św. Piotra o status najważniejszej świątyni zob. C. Jäggi, *Mater et caput omnium ecclesiarum: Visual Strategies in the Rivalry between San Giovanni in Laterano and San Pietro in Vaticano* [w:] *The Basilica of Saint John Lateran to 1600*, eds. L. Bosman, I.P. Haynes, P. Liverani, Cambridge 2020, s. 294–317.

⁶⁵ „Communibus seu profestis diebus residet Imperator in dextra parte throni, quae ad orientem spectat, in aurea nempe sella, quae ibi stat, indutus scaramangio absque sago auro praetextato. Verum in diebus dominicis sedet in throni sinistra parte in sella, quae ibi stat, blatteis instrata, indutus praeter alia etiam sago auro circumsepto”. Zob. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis*, II, 1, ed. J.J. Reiskij, Bonn 1829, s. 521.

⁶⁶ B. Schimmelpfennig, op. cit., s. 265.

⁶⁷ Ibidem.

potius videatur iacere quam sedere⁶⁸. Zdaniem Agostina Paraviciniego Baglianiego ów ryt ukazywał dwa skrajne aspekty życia następcy Świętego Piotra: z jednej strony imperialny, triumfalny charakter jego misji symbolizowany przez porfirowe trony, a z drugiej przemijalność i kruchość, o których przypomina pozycja stanowiąca aluzję do łoża śmierci⁶⁹.

Konstrukcja wzniesiona na rozkaz Piusa II w Viterbo mogła stanowić aluzję do tego właśnie rytu: *cubiculum* miało odwzorowywać pałac laterański, a *purpureus lectus* podkreślać cesarski charakter władzy papieża. Jeśli mój domysł jest słuszny, to mielibyśmy do czynienia z kolejnym już elementem dekoracji przypominającym o zwierzchności biskupa Rzymu nad miastem. Otóż papież chciał przedstawić się nie tylko jako duchowy przywódca, następcą Świętego Piotra, ale także jako ziemski władca, którego świeckie panowanie stanowiło kontynuację triumfalnych tradycji Cesarstwa Rzymskiego.

W opisie łoża na uwagę zasługuje jeszcze jeden element, a mianowicie „clarorum imagines virorum et ferarum diversi vultus”, przedstawione na gobelinach zawieszonych wokół *lectus*. Ukazywanie na tapiserii wydarzeń z historii świeckiej lub religijnej było zwyczajem rozpowszechnionym w Europie Zachodniej w późnym średniowieczu; ozdobne arrasy nie tylko wykorzystywano do dekorowania wnętrz, ale także używano ich w trakcie różnego rodzaju ceremonii świeckich i kościelnych oraz w trakcie przedstawień teatralnych⁷⁰. Czasami historie ukazane na gobelinach miały charakter dydaktyczny, stanowiły zachętę do naśladowania bohaterskich czynów. Jako ilustracja takiej właśnie roli tapiserii może posłużyć fragment romansu *Blanchardyn i Elgantyna* w wersji opublikowanej przez Wilhelma Caxtona w 1489 roku⁷¹. Na początku opowieści Blanchardyn, zafascynowany „the bataylles of Troye, whiche he sawe figured in tapysseryes”⁷², zaczął wypytywać o szczegóły historii przedstawionej na gobelinie; to właśnie wpatrując się w arras i słuchając wyjaśnień swego mistrza, zrozumiał, że „he shuld lerne to bere armes and shuld exercey”⁷³. Postaci i wydarzenia ukazane na tapiserii miały zatem budzić podziw, motywować do działania, skłaniać do refleksji. W przypadku dekoracji wykonanych w Viterbo nie wiemy dokładnie, jacy *virī clari* zostali przedstawieni wokół triumfalnego łoża. Z pewnością obrazy na zawieszonych tkaninach wpisywały się w program celebracji, której celem było między innymi zmanifestowanie wielkości duchowej i świeckiej papieżstwa.

⁶⁸ Ibidem, s. 266.

⁶⁹ A. Paravicini Bagliani, op. cit., s. 46.

⁷⁰ C. Sponsler, *The Queen's Dumbshows: John Lydgate and the Making of Early Theater*, Philadelphia 2014, s. 67–96.

⁷¹ Na temat tekstu zob. A.C. Bartlett, *Translation, Self-Representation and Statecraft: Lady Margaret Beaufort and Caxton's Blanchardyn and Eglantine (1489)*, „Essays in Medieval Studies” 2005, vol. 22 (1), s. 53–66.

⁷² W. Caxton, *Blanchardyn and Eglantine*, ed. L. Kellner, London 1890, s. 14.

⁷³ Ibidem, s. 16.

PODSUMOWANIE

Analizując interwencje Piusa II dokonane w czerwcu 1462 roku, można stwierdzić, że papież nie tylko polecił udrożnić drogę procesji, ale także zaprojektował swoistą papieską dzielnicę rozciągającą się między Rocca Albornoz a kościołem Świętego Franciszka; dzielnicę pełną motywów imperialnych przypominających o władzy ziemskiej biskupa Rzymu. Do tych elementów zaliczają się – oprócz twierdzy papieskiego gubernatora – łuki triumfalne, prowizoryczny kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła oraz papieskie *cubiculum* z purpurowym łóżem. Ciekawe jest to, że Pius II nakazał stworzenie owej papieskiej dzielnicy w pobliżu Porta Fiorentina, czyli na obrzeżach miasta, a nie w jego centrum, przy katedrze, gdzie wznosił się pałac papieski. To nie w nim zatrzymał się Piccolomini (w pałacu rezydował kardynał Juan Lluís Milà⁷⁴), ale w Rocca Albornoz. Pałac bowiem w XV wieku nie miał już żadnego realnego znaczenia politycznego, gubernator rezydował w dopiero co odbudowanej twierdzy, wzniesionej kosztem bolesnych interwencji budowlanych. Palazzo dei Papi był reliktem przeszłości, historycznym wspomnieniem, Rocca zaś odnosiła się do teraźniejszości, stanowiła znak rzeczywistej dominacji rzymskiej w mieście. Oprócz samej twierdzy Piccolominiego do urzędzenia papieskiej dzielnicy w pobliżu Porta Fiorentina przekonały zapewne także inne znajdujące się tam obiekty nawiązujące do Wiecznego Miasta i jego potężnego biskupa, takie jak kościół San Pietro del Castello Sant'Angelo czy kościół Świętego Franciszka wzniesiony na ziemi ofiarowanej przez papieża i będący miejscem spoczynku dwóch biskupów Rzymu.

Wydaje się, że te symbole dominacji papieskiej umieszczone w przestrzeni publicznej z racji obchodów Bożego Ciała nie budziły niechęci ze strony społeczności miejskiej. Kronikarze viterbiańscy piszą o nich z podziwem i zachwytem. Po latach pełnych zamętu i chaosu miasto przeżywało wreszcie okres stabilizacji, która została przywrócona w dużej mierze dzięki papieskim gubernatorom. Podkreślanie przez Piusa II, że Viterbo jest miastem papieskim, nie było więc odczytywane jako znak lekceważenia autonomii miasta, ale jako apoteoza pokoju, którego gwarantem stał się biskup Rzymu.

⁷⁴ O kard. Milà zob. Á. Fernandez de Córdova de Miralles, *Vida y empresas del Cardenal Lluís Joan del Milà: promoción eclesiástica y mecenazgo entre Italia y la Corona de Aragón*, „Aragón en la Edad Media” 2013, núm. 24, s. 191–223 (zwłaszcza s. 205–206).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archivio di Stato di Roma

Tesoreria Segreta, Entrate e uscite, nr 6/1288, fol. 104–107

Źródła opublikowane

Caxton W., *Blanchardyn and Eglantine*, ed. L. Kellner, London 1890.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis libri duo, ed. J.J. Reiskij, Bonn 1829.

Cronache e statuti della città di Viterbo, ed. I. Ciampi, Firenze 1872.

Cronica dell'Anonimo Romano, ed. G. Porta, Milano 1981.

English Prose Works of Richard Rolle: A Selection, ed. C. Horstmann, London 1896.

Grassi P. de, *Cerimonialium Regularum Supplementum et Additiones ad secundum illarum volumen*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 5634, p. II.

Pius II, *I commentarii*, vol. I–II, ed. L. Totaro, Milano 1984 (tłumaczenie polskie: Pius II, *Pamiętniki*, tłum. J. Wojtkowski, Marki 2005).

Records of Early English Drama: York, vol. 1–2, ed. A.F. Johnston, Toronto 1979.

Opracowania

Bartlett A.C., *Translation, Self-Representation and Statecraft: Lady Margaret Beaufort and Caxton's Blanchardyn and Eglantine (1489)*, „Essays in Medieval Studies” 2005, vol. 22 (1), s. 53–66.

Bisaha N., *Pope Pius II and the Crusade [w:] Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. N. Housley, New York 2004, s. 39–52.

Bynum C., *Dissimilar Similitudes: Devotional Objects in Late Medieval Europe*, New York 2020.

Carocci S., *Baroni di Roma. Dominazioni signorili e lignaggi aristocratici nel Duecento e nel primo Trecento*, Roma 1993.

Corbo A.M., *La Rocca di Viterbo al tempo di Pio II*, „Biblioteca e Società” 1980, vol. 2 (2), s. 11–15.

Cortonesi A., *Viterbo tra la fine del secolo XII e gli inizi del XIII. Note per una sintesi storico-politica [w:] Trier – Mainz – Rom. Stationen, Wirkungsfelder, Netzwerke. Festschrift für Michael Mathews zum 60. Geburtstag*, Hrsg. A. Esposito, H. Ochs, E. Rettinger, K.M. Sprenger, Regensburg 2013, s. 217–236.

Doyle A.I., *Lectulus noster floridus: An Allegory of Penitent Soul [w:] Literature and Religion in the Later Middle Ages: Philological Studies in Honour of Siegfried Wenzel*, eds. R.G. Newhauser, J.A. Alford, Binghamton–New York 1995, s. 179–190.

Duffy E., *Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400–1580*, 2nd ed., New Haven 2005.

- Fernandez de Córdoba de Miralles Á., *Vida y empresas del Cardenal Lluís Joan del Milà: promoción eclesiástica y mecenazgo entre Italia y la Corona de Aragón, „Aragón en la Edad Media”* 2013, núm. 24, s. 191–223.
- Friedman D., *Palaces and the Street in Late-Medieval and Renaissance Italy* [w:] *Urban Landscapes: International Perspectives*, eds. J.W.R. Whitehand, P.J. Larkham, London–New York 1992, s. 69–113.
- Helmarth J., *Pius II. und die Türken* [w:] *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hrsg. B. Guthmüller, W. Kühlmann, Tübingen 2000, s. 79–137.
- Jaggi C., *Mater et caput omnium ecclesiarum: Visual Strategies in the Rivalry between San Giovanni in Laterano and San Pietro in Vaticano* [w:] *The Basilica of Saint John Lateran to 1600*, eds. L. Bosman, I.P. Haynes, P. Liverani, Cambridge 2020, s. 294–317.
- Kamp N., *Viterbo nella seconda metà del Duecento* [w:] *Atti del Convegno di studio. VII Centenario del 1o Conclave (1268–1271)*, Viterbo 1975, s. 113–132.
- Lombardi G., *I rapporti con Roma e con il Governatore del Patrimonio* [w:] *La vita quotidiana, il lavoro, i rapporti con Roma nella Tuscia del XV sec.*, Manziana 2020, s. 15–36.
- Mascioli P., *Viterbo nel Quattrocento: politica, istituzioni, poteri nella periferia pontificia*, Manziana 2004.
- Matter E.A., *Voice of Beloved: The Song of Songs in Western Medieval Christianity*, Philadelphia 1990.
- Moeglin J.M., *Enea Silvio Piccolomini als Historiker* [w:] *Kurie und Kodikologie. Festschrift für Claudia Märtil zum 65. Geburtstag*, Hrsg. J. Schwarz, G. Strack, Ostfildern 2021, s. 45–62.
- Morgan H., *Beds and Chambers in Late Medieval England: Readings, Representations and Realities*, Woodbridge 2017.
- Nevola F., *L’architettura tra Siena e Pienza: architettura civile* [w:] *Pio II e le arti. La riscoperta dell’antico da Federighi a Michelangelo*, ed. A. Angelini, Milano 2005, s. 182–213.
- Nevola F., *“La più gloriosa solennità che a di de padri nostri giammai fisse veduta”*: *Feste ed apparati urbani durante il pontificato di Pio II Piccolomini* [w:] *I luoghi del sacro: il sacro e la città fra Medioevo ed età moderna: atti del convegno, Georgetown University, Center for the Study of Italian History and Culture, Fiesole, 12–13 giugno 2006*, ed. F. Ricciardelli, Firenze 2008, s. 171–186.
- O’Brien E., *The Commentaries of Pope Pius II (1458–1464) and the Crisis of the Fifteenth-Century Papacy*, Toronto–Buffalo–London 2015.
- Oliva M., *Nuns at Home: The Domesticity of Sacred Space* [w:] *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England*, eds. M. Kowalewski, P.J.P. Goldberg, Cambridge 2008, s. 145–161.
- Paoli E., *Il miracolo di Bolsena e i miracoli eucaristici del Medioevo latino fra scritture e immagini* [w:] *Il Corpus Domini. Teologia, antropologia e politica*, ed. L. Andreani, A. Paravicini Bagliani, Firenze 2015, s. 49–71.
- Paravicini Bagliani A., *Il corpo del papa*, Torino 1994.
- Pinzi C., *Gli ospizi medioevali e l’Ospedal grande di Viterbo*, Viterbo 1893.
- Platania G., *The Turkish Threat and the Idea of “Crusading” in the Papal Policy of the Modern Age as Seen in Some Unpublished or Rare Works of Lay or Religious Authors (XV–XVIIth Cen.)* [w:] *Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present: Political and Civilizational Aspects*, ed. M. Soykut, Istanbul 2003, s. 117–145.
- Pollastrelli C., *La processione del Corpus Domini realizzata a Viterbo da Pio II nel 1462. Un eccezionale evento politico e religioso*, „Informazioni. Provincia di Viterbo” 1999, no. 16, s. 80–82.

- Pollastrelli C., *Il significato del Corpus Christi del 1462 e il confronto con le altre celebrazioni italiane ed europee del XV secolo* [w:] Enea Silvio Piccolomini. *Arte, storia e cultura nell'Europa di Pio II*, ed. R. Di Paola, A. Antoniutti, M. Gallo, Roma 2006, s. 103–112.
- Quid est sacramentum? *Visual Representation of Sacred Mysteries in Early Modern Europe, 1400–1700*, eds. W. Melion, E. Carson Pastan, L. Palmer Wandel, Leiden 2020.
- Rubin M., *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991.
- Schimmelpfennig B., *Die Krönung des Papstes im Mittelalter dargestellt am Beispiel der Krönung Pius' II (3.09.1458)*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken” 1974, H. 54, s. 192–270.
- Signorelli G., *I Gatti* [w:] *Miscellanea di studi viterbesi*, ed. A. Egidi, A. Carosi, Viterbo 1962, s. 427–461.
- Signorelli G., *Memorie francescane in Viterbo*, Viterbo 1928.
- Smith C., O'Connor J., *Building the Kingdom: Giannozzo Manetti on the Material and Spiritual Edifice*, Turnhout 2006.
- Sora V., *I conti di Anguillara dalla loro origine al 1465. Everso conte di Anguillara*, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 1906, vol. 29, s. 397–442; 1907, vol. 30, s. 53–118.
- Sponsler C., *The Queen's Dumbshows: John Lydgate and the Making of Early Theater*, Philadelphia 2014.
- Valtieri S., *La Basilica di S. Francesco a Viterbo. Le fasi costruttive, le trasformazioni, le tombe dei papi*, Roma 2019.
- Valtieri S., *La chiesa di S. Francesco a Viterbo*, „Biblioteca e Società” 1983, vol. 5, s. 3–28.
- Valtieri S., *Il significato del Corpus Christi del 1462 e il confronto con le altre celebrazioni italiane ed europee del XV secolo* [w:] Enea Silvio Piccolomini. *Arte, Storia e Cultura nell'Europa di Pio II*, ed. R. Di Paola, A. Antoniutti, M. Gallo, Roma 2006, s. 103–112.
- Valtieri S., *Tutta una città come luogo teatrale per il Corpus Domini del 1462. Una memorabile festa organizzata da Pio II a Viterbo*, „Biblioteca e Società” 1980, vol. 2 (2), s. 19–30.
- Viti P., *Nicola della Tuccia* [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 37, Roma 1989, s. 712–714.
- Visceglia M.A., *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna*, Roma 2011.
- Voaden R., *All Girls Together: Community, Gender and Vision at Helfta* [w:] *Medieval Women and Their Communities*, ed. D. Watt, Toronto 1997, s. 72–91.
- Žak L., *Vademecum delle fonti scritte nell'ambito dell'Ufficio delle cerimonie pontificie a cavallo tra il XV e il XVI sec.*, „Anuario de Historia de la Iglesia” 2023, vol. 32, s. 375–398.